

Чорноморська безпека після російського вторгнення в Україну: погляди з України, Грузії та Азербайджану

Корнелій Какачія, Анар Валієв, Ганна Шелест, Бідзіна Лебанідзе,
Максим Хилько, Ахмад Алілі, Саломе Канделаки

Funded by
the European Union

B | S | T The Black Sea Trust
for Regional Cooperation
A PROJECT OF THE GERMAN MARSHALL FUND

საქართველოს პოლიტიკის ინსტიტუტი
GEORGIAN INSTITUTE OF POLITICS

Funded by
the European Union

B | S | T The Black Sea Trust
for Regional Cooperation
A PROJECT OF THE GERMAN MARSHALL FUND

საქართველოს პოლიტიკის ინსტიტუტი
GEORGIAN INSTITUTE OF POLITICS

Чорноморська безпека після російського вторгнення в Україну: погляди з України, Грузії та Азербайджану

Корнелій Какачія, Анар Валієв, Ганна Шелест, Бідзіна Лебанідзе, Максим Хилько, Ахмад Алілі, Саломе Канделакі. Чорноморська безпека після російського вторгнення в Україну: погляди з України, Грузії та Азербайджану // Рада зовнішньої політики «Українська призма», Грузинський інститут політики, Кавказький центр аналізу політики. – Київ, 2022. – 34 с.

English version:

Kornely Kakachia, Anar Valiyev, Hanna Shelest, Bidzina Lebanidze, Maksym Khylo, Ahmad Alili, Salome Kandelaki, “Black Sea Security after the Russian invasion of Ukraine: Views from Ukraine, Georgia, and Azerbaijan,” Policy Paper No. 31, Georgian Institute of Politics, September 2022.

Ця публікація підготовлена за фінансової підтримки Європейського Союзу та Чорноморського фонду регіонального співробітництва. Її зміст є виключною відповідальністю дослідників Грузинського інституту політики (GIP Georgia), Кавказького центру аналізу політики (CPAC) та Ради зовнішньої політики «Українська призма» (PrismUA) та не обов'язково відображає погляди Європейського Союзу та Чорноморського фонду регіонального співробітництва.

This publication was produced with the financial support of the European Union and the Black Sea Trust for Regional Cooperation. Its contents are the sole responsibility of the researchers of the Georgian Institute of Politics (GIP Georgia), Caucasus Policy Analysis Centre (CPAC) and Foreign Policy Council “Ukrainian Prism” (PrismUA) and do not necessarily reflect the views of the European Union and the Black Sea Trust for Regional Cooperation.

*Cover photo credit: The US Navy destroyer USS Chafee (DDG 90) (front) sails in formation with NATO warships. Oct. 3, 2021. U.S. Navy photo by **George Valceanu**, Accessed September 19, 2022. <https://gcaptain.com/us-navy-black-sea-russia-ukraine/>*

Авторський колектив

Корнелій Какачія, PhD, професор політології та керівник програми Жана Моне Тбіліського державного університету імені Іване Джавахішвілі, Грузія. Він також є директором тбіліського аналітичного центру «Грузинський інститут політики». Він був стипендіатом IREX та OSI та запрошеним науковим співробітником у програмі Чорноморської безпеки Гарвардського університету (2009–2010), Інституті Гаррімана Колумбійського університету (2011) та Школі передових міжнародних досліджень Університету Джона Гопкінса. Професор Какачія є співредактором книги «Зовнішня політика Грузії в 21 столітті: виклики для малої держави» (Лондон, Нью-Йорк: I.B. Tauris, 2021).

Анар Валієв, PhD, доцент, декан і керівник програми Жана Моне у Школі публічного адміністрування і міжнародних відносин в Університеті ADA. Закінчив аспірантуру з соціальних наук в Університеті Масарика, Чехія, а ступінь доктора отримав в Університеті Луїсвіля, США. У 2016-2017 роках він був стипендіатом програми Фулбрайта у Вашингтоні, округ Колумбія, США. Останні публікації Анара Валієва охоплюють такі питання, як система стійкості та відповідності навичок компетенцій аспірантів вимогам ринку праці.

Ганна Шелест, PhD, директор безпекових програм Ради зовнішньої політики «Українська призма» та головний редактор UA: Ukraine Analytica. Доктор Шелест також є позаштатним старшим науковим співробітником СЕРА (Вашингтон, округ Колумбія). До цього вона більше десяти років працювала старшим науковим співробітником Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України. Д-р Шелест була радником робочої групи з підготовки Стратегії ВМС України до 2035 року та була учасником робочих груп, які розробляли Стратегію зовнішньої політики України, Азійську стратегію для МЗС та Стратегію громадської комунікації України НАТО.

Бідзіна Лебанідзе, PhD, старший аналітик Грузинського інституту політики (GIP) і науковий співробітник Інституту слов'янських мов і кавказознавства Єнського університету імені Фрідріха Шиллера. Він отримав ступінь доктора політичних наук у Вільному університеті Берліна та ступінь магістра міжнародних відносин у Тбіліському державному університеті. Раніше він також обіймав різні викладацькі та дослідницькі посади в Університеті Бремена, Університеті Фрайбурга, Берлінській школі економіки та права, Вільному університеті Берліна та Фонді Конрада Аденауера.

Максим Хилько, PhD, старший науковий співробітник Національної академії наук України, директор програми з вивчення Росії та Білорусі Ради зовнішньої політики «Українська призма» та голова Ініціативи з дослідження східноєвропейської безпеки (EESRI). До цього д-р Хилько працював старшим науковим співробітником Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних

справ України. Він також працював аналітиком і консультантом низки українських політиків і посадовців.

Ахмад Аллі, дослідник міжнародної публічної політики та регіональної безпеки Південного Кавказу, країн Східного партнерства та сусідніх регіональних держав. Він бере участь у кількох миротворчих ініціативах, підтриманих ЄС, ООН та консорціумом ПЗМ. Зараз він є директором Центру аналізу політики на Кавказі (СРАС), незалежного аналітичного центру в Баку, сфокусованого на регіональній інтеграції Південного Кавказу.

Саломе Канделакі, докторант політології Тбіліського державного університету, молодший політичний аналітик Грузинського інституту політики. Її інтереси охоплюють порівняльний аналіз політики з акцентом на релігії, регіоналізмі та демократизації. Вона отримала ступінь магістра політології в Центральноевропейському університеті в Будапешті, спеціалізуючись на порівняльній політології. Також має ступінь магістра державного управління за спільною програмою Німецького університету адміністративних наук (Шпаер) та Тбіліського державного університету імені Іване Джавахішвілі.

Зміст

Резюме	6
Вступ	7
Чорноморська безпека в умовах російсько-української війни: сприйняття України, Азербайджану, Грузії	9
Післявоєнна безпека у Чорному морі та новий безпековий порядок в Європі: погляди з Києва, Баку, Тбілісі	17
Висновки	26
Рекомендації	26
Список джерел	30
Додаток 1: Інтерв'ю	32

Список використаних скорочень

A2/AD	Заборона доступу/закриття території
BLACKSEAFOR	Чорноморська військово-морська група
EPF	Європейський механізм підтримки миру
TANAP	Трансанатолийський газопровод
TAP	Трансадриатичний газопровід
ГУАМ	Організація за Демократію та Економічний Розвиток
ЄПБО	Європейська політика безпеки та оборони
ЄС	Європейський Союз
НАТО	Організація Північноатлантичного договору
ОБСЄ	Організація з Безпеки та Співробітництва в Європі
ОЧЕС	Організація Чорноморського економічного співробітництва
ООН	Організація Об'єднаних Націй
США	Сполучені Штати Америки

Резюме

Аналітична записка є результатом спільного дослідницького проекту щодо безпеки Чорного моря науковців України, Азербайджану та Грузії. Записка описує погляди місцевих зовнішньополітичних експертних спільнот в Україні, Азербайджані та Грузії щодо майбутнього Чорноморського регіону та ширшої європейської безпеки після російського вторгнення в Україну. Три країни становлять важливу частину політичної, економічної та транзитної систем Чорноморського регіону і можуть відіграти ключову роль у майбутній організації європейської системи безпеки. Результати дослідження, заснованого на широкому експертному опитуванні та інтерв'ю, вказують на деякі відмінності між трьома країнами, але також на потенціал для більшої взаємодії та співпраці в Чорноморському регіоні. Експерти з питань зовнішньої та безпекової політики з України, Грузії та Азербайджану мають ідентичні уявлення про основні регіональні ризики, загрози та можливості, а також чітко демонструють підтримку встановленню миру та співпраці в Чорноморському регіоні. Розбіжності, з іншого боку, здебільшого пов'язані з баченням щодо майбутніх альянсів і тактичними питаннями зовнішньої політики. У той час як українська та грузинська зовнішньополітичні спільноти твердо налаштовані на співпрацю із Заходом та в більшості своїй скептично сприймають можливість відновлення співпраці із Росією, експертне середовище Азербайджану підтримує менш західноцентричну зовнішню політику балансування.

Ключові слова: Чорне море, безпека, Україна, Азербайджан, Грузія, НАТО, ЄС, Росія

Вступ

Після тривалого періоду ігнорування західними політиками Чорноморського регіону останній нещодавно опинився в центрі уваги Європи та світу як найбільш нестабільна частина Європи, що ставить під загрозу мирний безпековий порядок, який утворився після завершення Холодної війни. Російське вторгнення в Україну є поворотним пунктом, який призвів до великого розколу між Європейським Союзом і Росією та ознаменував початок нової ери загострення конкуренції та ворожнечі. Чорне море стало новою лінією фронту в геополітичній конкуренції між Росією та Заходом. У той же час регіон має важливий економічний і транзитний потенціал і може надати Європі доступ до центральноазійських енергетичних ресурсів і азійських ринків.

У цій аналітичній записці досліджується сприйняття місцевих експертів в трьох країнах Чорноморського регіону: Україні, Азербайджані та Грузії. Ці три країни, разом із Туреччиною, утворюють центральну частину регіональних систем безпеки, економіки та транзиту Чорноморського регіону та мають потенціал зробити значний внесок у мирний європейський порядок безпеки. Післявоєнна Україна, переживши та відновившись від повномасштабного вторгнення Росії, має потенціал стати ключовою чорноморською країною з достатньою військовою міццю та державним потенціалом, щоб зміцнити та стабілізувати чорноморську і європейську системи безпеки.

Розташована у східній частині Чорного моря Грузія є ключовою транзитною країною, яка з'єднує Європу з ринками та енергетичними ресурсами Центральної Азії, Далекого Сходу та Близького Сходу, і має можливість стати важливим форпостом стабільності та демократії в нестабільному регіоні Південного Кавказу. Азербайджан, як багата енергетичними ресурсами держава, забезпечує Південну та Східну Європу альтернативними джерелами енергії, які могли б частково задовольнити енергетичні потреби ЄС, спричинені енергетичною кризою між ЄС і Росією. Усі три країни природно зацікавлені у створенні стабільного та безпечного Чорноморського поясу для отримання більших економічних і транзитних переваг. Встановлення міцніших механізмів координації та співпраці між трьома країнами може забезпечити більшу стабільність, безпеку, процвітання та економічний розвиток і зв'язок у Чорноморському регіоні та навколо нього та стабілізувати найбільш нестабільну частину європейської системи безпеки. Тому важливо дослідити потенціал синергії між трьома країнами, спільне та відмінне в уявленнях місцевих зовнішньополітичних еліт щодо майбутньої організації безпекової, економічної та комунікаційної екосистем в регіоні, роль і місце відповідних країн у цих системах. Зокрема, ця робота має намір відповісти на три важливі запитання:

- Як політичні еліти Грузії, України та Азербайджану сприймають безпекові виклики в Чорноморському регіоні?

- Як вторгнення Росії в Україну може змінити систему безпеки Чорного моря?
- Які уроки винесли Грузія та Азербайджан після вторгнення Росії в Україну, і якими можуть бути найкращі стратегії для України та Грузії, а також для Азербайджану, щоб отримати гарантії безпеки в майбутньому?

Щоб дослідити означені проблеми в цій аналітичній записці, група авторів із трьох країн провела інтенсивне польове та кабінетне дослідження. Наведені нижче результати ґрунтуються на чотирнадцяти якісних інтерв'ю та експертному опитуванні за участю 45 місцевих експертів (15 в Україні, 14 в Азербайджані та 16 у Грузії). Польове дослідження було додатково доповнено широким кабінетним дослідженням, яке включало аналіз дослідницьких і політичних документів, міжнародних звітів, а також стратегічних документів щодо чорноморської безпеки в цілому.

Результати дослідження містять кілька цікавих відкриттів. По-перше, зовнішньополітичні спільноти у трьох країнах мають схожі уявлення про загрози, а також про головні дестабілізатори безпеки та стабільності у Чорному морі. Вони відзначають позитивну роль Сполучених Штатів Америки (США), Організації Північноатлантичного договору (НАТО), Сполученого Королівства Великої Британії і Північної Ірландії, а також східноєвропейських держав-членів ЄС, тоді як Росію вважають головним руйнівником чорноморської системи безпеки. Однак уявлення починають розходитися, коли йдеться про майбутню організацію миру та систем безпеки у Чорному морі і в Європі в цілому, а також про місце та роль у цих системах чорноморських країн. Якщо українські та грузинські експерти твердо підтримують закріплення чорноморських країн у складі структур НАТО та ЄС, то азербайджанські зовнішньополітичні експерти віддають перевагу регіональним форматам без договірних відносин з євроатлантичними партнерами, а також тісному партнерству з Туреччиною. Загалом, всі три держави зацікавлені у встановленні мирного порядку безпеки в ширшому Чорноморському регіоні, який дозволить місцевим країнам отримати вигоду від регіонального економічного потенціалу та потенціалу регіону як транзитного та комунікаційного хабу.

Цей документ структуровано наступним чином: у першій частині аналізується уявлення експертних спільнот в Україні, Азербайджані та Грузії про основні ризики та можливості, які випливають у світлі вторгнення Росії до України в межах чорноморського регіону. У другій частині автори розглядають різні бачення трьох країн щодо майбутньої побудови системи безпеки Чорного моря та порядку миру та безпеки в Європі. У заключній частині підсумовуються результати та визначаються потенційні сфери синергії для зміцнення регіонального співробітництва між трьома країнами, а також деякі політичні рекомендації, отримані в результаті спільного дослідження.

Чорноморська безпека в умовах російсько-української війни: сприйняття України, Азербайджану, Грузії

У цій частині аналітичної записки обговорюються основні уявлення про Чорноморський регіон серед зовнішньополітичних еліт в Україні, Азербайджані та Грузії. В процесі ми намагаємося відповісти на перші два запитання цієї роботи: (1) як політичні еліти в Грузії, Україні та Азербайджані сприймають виклики безпеці в Чорноморському регіоні? І (2) як вторгнення Росії в Україну може змінити ширшу безпеку Чорного моря? Загалом, незважаючи на те, що економічний і комунікаційний потенціали також здаються важливим питанням, експерти з усіх трьох країн виділили безпеку, і зокрема військову компоненту безпеки як найактуальнішу проблему. Це не дивно, враховуючи руйнівні наслідки російсько-української війни та її наслідки для всього регіону.

Хоча повномасштабне вторгнення Росії до України в лютому 2022 року застало багатьох у світі зненацька, воно суттєво не змінило уявлень про Чорне море в Україні, а лише підтвердило попередні оцінки місцевих експертів. Блокада чорноморських портів, перешкоди комерційному судноплавству, атаки з моря, мілітаризація Криму та недостатня присутність союзників НАТО в регіоні залишаються неминучими елементами ситуації в Чорноморському регіоні.

Оцінки і дискурс політичних еліт в Україні останніх кількох років (Foreign Policy of Ukraine, Annual Scorecards, 2019, 2021, 2022), а також експертні інтерв'ю в рамках цього проекту показують, що російська агресія, окупація Криму та мілітаризація Чорного моря – тобто проблеми зі сфери військової безпеки – є головними загрозами та викликами для регіону. Водночас виклики інформаційної та енергетичної безпеки також посіли значне місце, причому інформаційна та кібервійна перемістилася у сферу «жорсткої безпеки» (Shelest 2022). Серед головних викликів безпеці також була названа неефективність системи міжнародної безпеки (Боднар 2022, Корсунський 2022).

Україна почала надавати пріоритет питанням військової безпеки в Чорноморському регіоні задовго до початку повномасштабного вторгнення Росії. У цьому плані анексія Криму Росією у 2014 році стала переломним моментом у свідомості української експертної та політичної спільноти, задіяних в зовнішній політиці. До цього регіон в основному розглядався крізь призму роботи в регіональних організаціях, таких як ОЧЕС і ГУАМ, а також сприйняття загроз і викликів, які лежали в сфері «м'якої» безпеки – соціально-політичні, екологічні виклики, торгівля людьми та організована злочинність, нелегальна міграція та заморожені конфлікти. Таким чином, нові можливості для розвитку розглядали переважно у сферах торгівлі та морського співробітництва, розвитку туризму, перспектив “блакитної економіки” та сприяння транспорту.

Однак російська агресія 2014 року поставила на перше місце військові виклики і загрози безпеці та висунула на перший план необхідність співпраці у сфері

безпеки з країнами-однодумцями (Румунією і Туреччиною) та організаціями-партнерами (НАТО). *Стратегія національної безпеки України (2020)* ширше розглянула безпекові питання регіону. Серед іншого в ній наголошувалося, що Росія використовувала Чорноморсько-Каспійський регіон і окупований Крим як міст до Балкан, Середземномор'я та Близького Сходу. Викликом названо посилення мілітаризації окупованого Криму, а також загрозу свободі судноплавства, яка постає з боку Російської Федерації. *Стратегія зовнішньої політики України*, ухвалена у 2021 році, також надала більший пріоритет Чорноморському регіону та співпраці з окремими чорноморськими державами. Серед головних пріоритетів було названо гарантування безпеки та розвитку в Чорноморсько-Балтійському регіоні, а серед головних загроз – військова проекція сили Росії в Азово-Чорноморському регіоні.

Російське вторгнення в Україну принесло нові виклики безпеці також й іншим країнам Чорноморського регіону, зокрема Азербайджану та Грузії. Як і Україна, обидві країни розглядають Чорноморський регіон як джерело ризиків, але водночас і як джерело можливостей.

З моменту здобуття незалежності Азербайджан дивився на Чорноморський регіон з точки зору доступу своїх енергоносіїв до світового ринку. Не дивно, що уряд країни, як і громадськість, сприймають регіон як життєво важливий для країни (Valiyev 2019). У той час як Азербайджан, затиснутий між Росією та Іраном, має майже постійну військову загрозу у відносинах з Вірменією, а експортні можливості його енергоносіїв обмежені, Чорне море залишалось єдиним транспортним сполученням із Заходом. Про це свідчить більшість стратегічних ініціатив країни, таких як нафтопровід Баку-Супса, нафтопровід Баку-Джейхан, газопровід Південний газовий коридор і, нарешті, залізничне сполучення Баку-Карс. Згідно з цими ініціативами, країни Чорноморського регіону, зокрема Грузія та Туреччина, розглядалися як стратегічні партнери, через яких Азербайджан будував свої транспортні, політичні та економічні відносини із Заходом (Valiyev 2021).

З точки зору Азербайджану, Чорноморський регіон має чудову можливість стати транзитним коридором завдяки своєму географічному розташуванню між Європою та Азією. Основна роль Чорного моря в такому випадку - бути альтернативним транзитним маршрутом для постачання енергоносіїв та товарів до Європи у разі синхронізації економічної, торгової та митної політики прибережними державами. Чорне море є єдиним місцем, де ЄС мають прямий вихід на Південний Кавказ. Крім того, тут є порти, вартість обслуговування яких комфортна для бюджетів Грузії, України та Росії. Крім того, Грузія пропонує для Азербайджану альтернативні шляхи транспортування енергії до Європи. У цьому контексті Грузія є ключем для Азербайджану в забезпеченні енергопостачання Європи (Valiyev 2021).

Подібно до Азербайджану, для Грузії регіон Чорного моря завжди грав роль транзитного пункту, хоча він і мав нереалізований потенціал (Khorkrishvili & Lebanidze 2022). Він був геополітично та гео економічно важливим «транзитним

пунктом на глобальних торговельних шляхах Схід-Захід і Північ-Південь» (Хоркрішвілі та Лебанідзе 2022). У стратегічних документах грузинського уряду підкреслюється значення Чорноморського регіону як джерела економічної співпраці, інвестицій і туризму (там само). Більше того, для Грузії значення Чорного моря виходить за межі матеріальних міркувань і також передбачає ідейну прив'язаність до європейської цивілізації. Не бажаючи, щоб її називали просто пострадянською державою, а також не бажаючи ототожнюватися з роздробленим кавказьким регіоном, грузинська держава бачить свої зв'язки з чорноморською спільнотою як спосіб приєднатися до решти Європи (Kakachia 2013, Aprasidze 2022). Цей дискурс також широко присутній у грузинських стратегічних документах. Наприклад, відповідно до Концепції національної безпеки Грузії, «як країна регіону Чорного моря та Південно-Східної Європи, Грузія є частиною Європи географічно, політично та культурно, але вона була відрізана від свого природного шляху розвитку історичними катаклізмами» (Міністерство оборони Грузії 2011).

Як і у випадку з Україною, більшість основних загроз для Грузії пов'язані з Росією. Вони проявляються у формі територіальних конфліктів і триваючої окупації частини території Грузії Росією (анонімне інтерв'ю 2, 2022), а також у відсутності будь-якої міжнародної присутності в окупованих зонах, особливо в абхазькій частині грузинського узбережжя Чорного моря (анонімне інтерв'ю 2, 2022). Названі загрози також включають потенційну небезпеку анексії окупованих територій Росією (анонімне інтерв'ю 2, 2022), а також небезпеки з боку Північного Кавказу. На перший погляд цей регіон видається мирним і стабільним, перебуваючи під репресійним російським управлінням, але він може одного дня вибухнути, і ця нестабільність може перекинутися на Грузію та Азербайджан (анонімне інтерв'ю 2, 2022). Регіональні ризики та загрози для Грузії ще більше посилюються відсутністю внутрішньої готовності та внутрішньої стійкості, аби ефективно впоратися з ними (анонімне інтерв'ю 2, 2022) і адаптуватися до циклічного характеру подій. Згідно з опитуваннями експертів, неадекватність і невідповідність грузинської влади може спровокувати появу нових ризиків. Наприклад, якщо ксенофобські та етнонаціоналістичні нарративи, створені проросійськими групами, продовжуватимуть поширюватися в частині грузинського суспільства, це може призвести до погіршення відносин із сусідньою Туреччиною (Dzebisashvili 2022).

Хоча ризики, з якими стикається Грузія, є різноманітними, Росія вважається найбільшою загрозою державності Грузії (Tsereteli 2022). Росія також є джерелом гібридної війни проти Грузії, що проявляється, наприклад, у процесі бордеризації – повільного розширення кордонів невизнаних республік за рахунок території Грузії (Kakachia 2018, Akubardia 2022). Нестабільність у Вірменії, яка виникла у країні після останньої Карабаської війни та присутність російських військ у країнах Південного Кавказу також розглядаються як джерела ризику для Грузії (Akubardia 2022). Погіршення відносин із Заходом також розглядається як серйозний ризик для Грузії (Kakachia & Lebanidze 2022), що може лише ще більше підбадьорити Росію в реалізації її імперіалістичних амбіцій в регіоні (Dzebisashvili 2022).

Дві південнокавказькі країни – Грузія та Азербайджан – зіткнулися з новими реаліями після початку повномасштабної російсько-української війни, коли військова безпека знову стала найактуальнішою проблемою для Баку та Тбілісі. Російсько-українська війна також показала високий ступінь вразливості країн регіону, що випливає з домінування Росії в Чорноморському регіоні та обмежує можливості їхньої зовнішньої політики. Ці обмежені можливості проявили себе у більш ніж у скромній офіційній реакції Баку та Тбілісі на російське вторгнення в Україну та їхню відмову брати участь у міжнародних антиросійських санкціях.

Уряд Грузії протягом російського вторгнення неодноразово формально висловлював підтримку суверенітету та територіальної цілісності України. Проте в той же час він робив усе можливе, щоб триматися в стороні від конфронтації (Kakhishvili 2022), не підтримав санкції Заходу проти Росії та намагався тримати рівну дистанцію між Києвом і Москвою. Нова політика балансування Грузії щодо Росії часто асоціюється зі стратегією фінляндизації, спрямованою на врахування проблем та інтересів її північного сусіда шляхом економічного зближення, самообмеження та «стратегічного терпіння» (achia & Kakabadze 2022). Поступливу політику грузинського уряду під гаслом «не будемо дратувати Росію» негативно сприймають багато оглядачів у Грузії. Як стверджував один із респондентів наших інтерв'ю, «політика “не дратувати Росію” не є реальним варіантом для Грузії, якщо вона не хоче подальшого скорочення свого суверенітету і не хоче стати другою Білоруссю» (Muchaidze 2022). Це не дивно, враховуючи російсько-скептичні та прозахідні погляди експертної спільноти Грузії. Як припустив один респондент, після російського вторгнення в Україну для Грузії мало що змінилося з точки зору довгострокових цілей її членства в НАТО та ЄС (анонімне інтерв'ю 2, 2022). Однак він додав, що країні також потрібно працювати над забезпеченням власної безпеки на час до вступу в НАТО (анонімне інтерв'ю 2, 2022). З цієї точки зору політику балансування Грузії щодо Росії можна було б розуміти як тимчасове рішення для вразливої чорноморської країни.

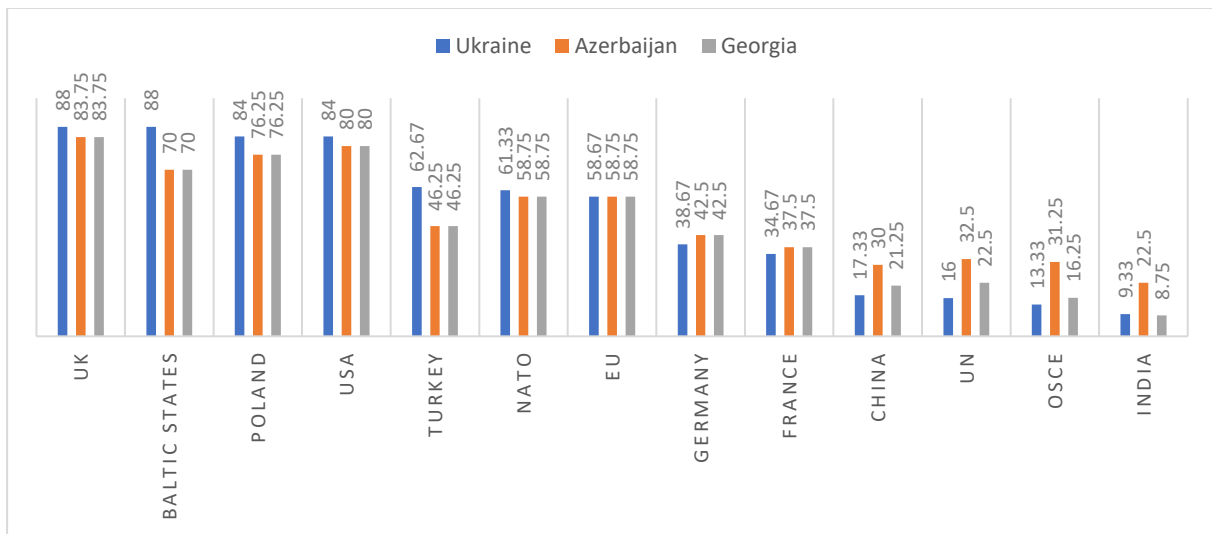
Як і в Грузії, в Азербайджані на російсько-українську війну влада відреагувала балансуванням – певною мірою підтримавши Україну, але намагаючись не надто дратувати Росію. Це можна пояснити обмеженими зовнішньополітичними можливостями Азербайджану. Опитані експерти вважали, що основними наслідками ситуації в Україні для зовнішньої політики Азербайджану будуть зменшення простору для маневру та збільшення витрат/ризиків для такого маневрування (Babayev 2022). Вторгнення серйозно вплинуло і буде впливати на розрахунки тих, хто приймає рішення в Баку. Вторгнення Росії вимагає нової політики щодо Москви, Брюсселя, Лондона, Вашингтона, Анкари, Тель-Авіва, Пекіна та Тегерана (Babayev 2022). Тому можна стверджувати, що це вторгнення стане точкою перезавантаження зовнішньої політики для Азербайджану. Якщо в результаті Росія стане набагато сильнішою, то наступною вона нападе на країни Південного Кавказу (Huseynov 2022). Але якщо Росія стане слабшою, це означає, що тепер треба бути готовими до децентралізації та нестабільності на Північному Кавказі, що призведе до певної радикалізації місцевих елементів (Huseynov 2022).

Стриманість позицій Азербайджану та Грузії підкреслює обмежений потенціал розширення співпраці між чорноморськими державами. Це відзначили й опитані в рамках цього дослідження українські експерти, які не бачать потенційних можливостей для спільної реакції з боку України, Азербайджану та Грузії у відповідь на виклики, які ставить перед регіоном російська агресія. У Києві добре помітили відмінності в політичних пріоритетах, можливостях і рівні взаємодії Азербайджану, Грузії та України з іншими регіональними акторами, зокрема Росією та Туреччиною. «Я не бачу міцного підґрунтя для спільної діяльності... Усі три країни мають свій спосіб захищатися та створювати механізми співпраці для свого захисту», – каже посол Боднар (2002). На відміну від України, яка після повномасштабного російського вторгнення не має іншого вибору, окрім боротьби за власне існування, нинішній рівень загроз Росії для Азербайджану та Грузії залишає їм більше варіантів (Дубовик 2022). Азербайджан буде альянс із Туреччиною, а Грузія намагається балансувати між підтримкою України з боку громадянського суспільства та спробою уряду зберегти економічну співпрацю з Росією (Боднар 2022). Враховуючи існуючі розбіжності, українські експерти вважають, що було б ефективніше зосередитися на поглибленні практичної співпраці в різних сферах між Азербайджаном, Грузією та Україною, а не створювати якийсь новий інституційний формат взаємодії (Габер 2022).

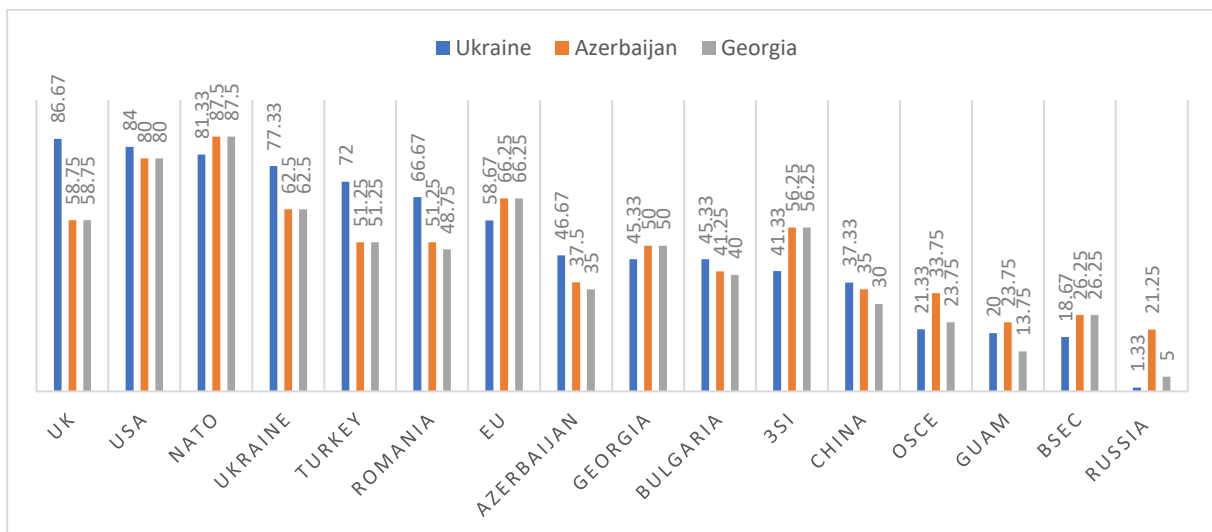
В оцінці ролі регіональних і міжнародних акторів у Чорноморському регіоні зовнішньополітичні спільноти в Україні, Азербайджані та Грузії здебільшого мають схожі погляди. Експерти з усіх трьох опитаних країн поставили найвищі бали західним акторам (ЄС, НАТО та окремим державам НАТО/ЄС), в той час як незахідні держави (Індія, Китай) і регіональні та міжнародні організації (ООН, ОБСЄ, ГУАМ, ОЧЕС) отримали найнижчі оцінки (мал. 1 і 2). Зокрема, у світлі російсько-української війни суттєво покращився імідж Великої Британії: експерти з усіх трьох опитаних країн оцінили її роль «у російсько-українській війні та стримуванні агресивної регіональної політики Росії» як найефективнішу. На другому місці – Польща, США та країни Балтії, а Китай, ООН, ОБСЄ та Індія отримали найнижчі бали (мал. 1). Схоже, що роль окремих держав визначалася відповідно до їхньої підтримки України та здатності впливати на ситуацію в бік української перемоги.

Українські експерти також поставили Великобританії найвищі бали у другій категорії (можлива позитивна роль у зміцненні безпеки в ширшому Чорноморському регіоні), тоді як грузинські та азербайджанські експерти поставили найвищі бали НАТО та США, за якими йде ЄС (мал. 2). Такі погляди в цілому співпадають із відповідями експертних інтерв'ю, проведених у рамках проекту. Результати опитування по трьом країнам щодо нижньої половини таблиці були схожими: Китай, ОБСЄ, ГУАМ, ОЧЕС і Росію експерти в усіх трьох країнах вважали такими, що найменше відіграють позитивну роль у зміцненні безпеки Чорного моря (мал. 2).

Малюнок 1: Як би ви оцінили роль наступних учасників у російсько-українській війні та стримуванні агресивної регіональної політики Росії (стандартизовано за шкалою від 0 до 100 від найменш до найбільш ефективної)?

Малюнок 2: Як би ви оцінили МОЖЛИВУ ПОЗИТИВНУ РОЛЬ наступних учасників у зміцненні безпеки в ширшому Чорноморському регіоні (стандартизовано за шкалою від 0 до 100 від найменш до найбільш позитивної)?

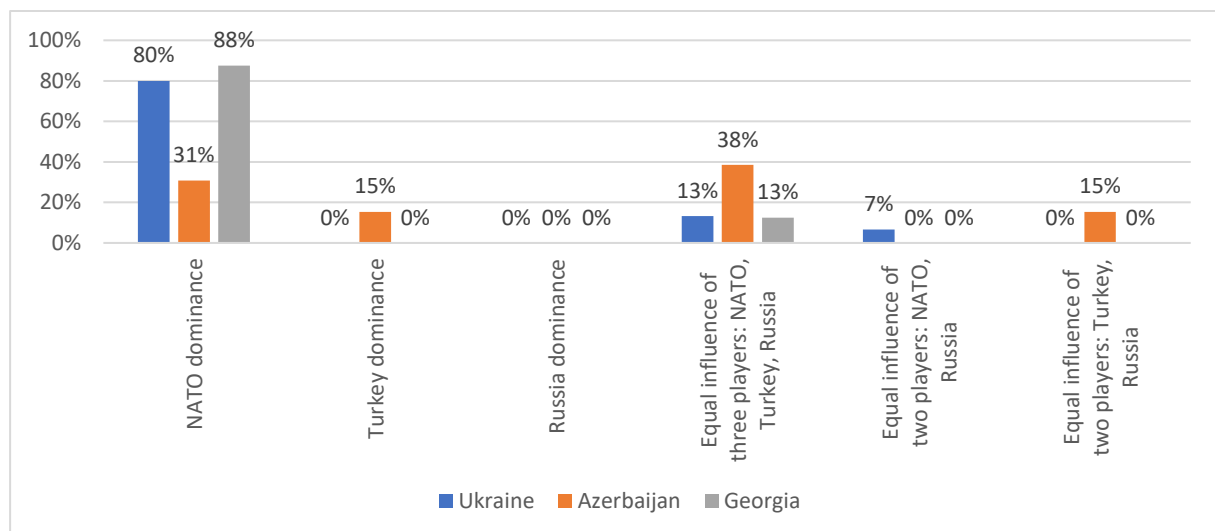

Туреччина – єдиний актор, щодо якого суттєво розходяться сприйняття українських, грузинських та азербайджанських експертів. Грузини та українці мають серйозні застереження щодо ролі Анкари в Чорноморському регіоні, тоді як Баку розглядає її як головного союзника. Хоча і українські, і грузинські експерти високо цінують партнерство з Туреччиною, вони стурбовано дивляться на низький рівень взаємодії Туреччини з НАТО в Чорноморському регіоні та її опортуністичний підхід у відносинах із Росією. Як стверджував один із грузинських респондентів, «чорноморська політика Туреччини не спрямована на активну участь НАТО в Чорному морі, а надає пріоритет регіональним форматам співпраці [із залученням Росії] для вирішення проблем і викликів у Чорноморському регіоні. Наприклад, ініціатива 3+3 була спрямована на

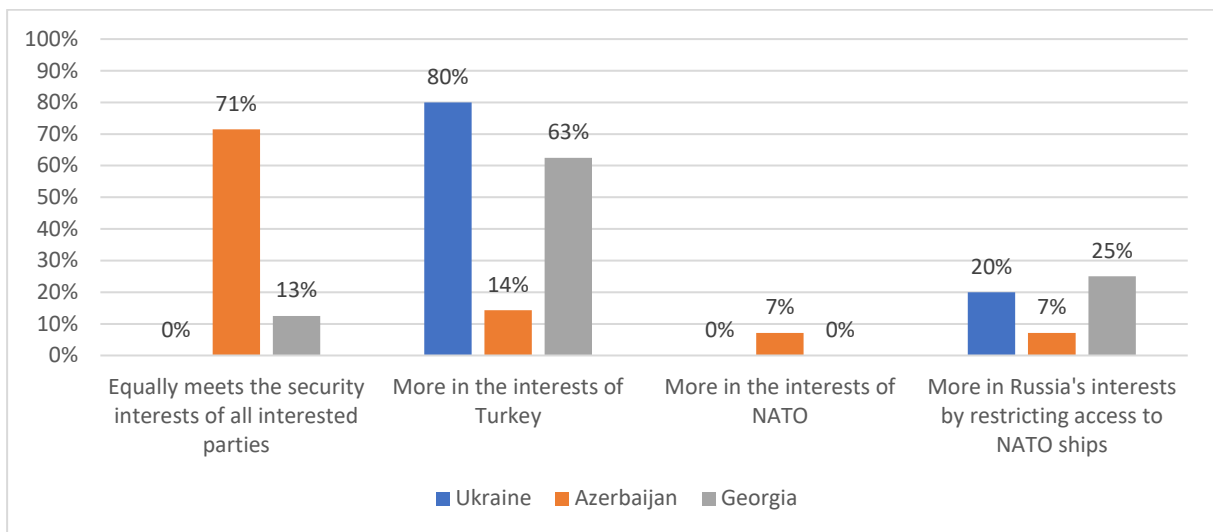

відсторонення Заходу та вирішення проблем разом з Росією (Muchaidze 2022)». Така позиція узгоджується з поглядами західних дипломатів та експертів, які також вважають, що, прикриваючись конвенцією Монтре, Туреччина блокує чорноморські ініціативи НАТО, маючи на меті «мінімізувати присутність Альянсу на своєму ігровому полі» (Townsend 2021). З іншого боку, у Грузії є розуміння того, що, незважаючи на безперервне загравання Туреччини з Росією, вона все ж надає мінімальні гарантії безпеки Грузії, оскільки Анкара «не зацікавлена в перетворенні Чорного моря на [російське] море» (Akubardia 2022). Існує також геополітичний трикутник між Туреччиною, Грузією та Азербайджаном, який спочатку був сформований для просування спільних енергетичних проєктів, але може бути розширений і в інших сферах, включаючи безпеку (Akubardia 2022). Проте Грузія залишається єдиною країною в регіоні, яка не має військового договору з жодним регіональним чи глобальним гравцем – на відміну від альянсів Азербайджану та Туреччини чи Вірменії та Росії. Грузини та українці також залишаються скептичними щодо користі конвенції Монтре. Більшість респондентів, опитаних в обох країнах, сказали, що конвенція більше відповідає інтересам Туреччини, і жоден із них не сказав, що вона відповідає інтересам НАТО (мал. 4). Натомість більшість опитаних азербайджанських експертів вважають, що конвенція відповідає інтересам безпеки кожного з регіональних гравців (мал. 4).

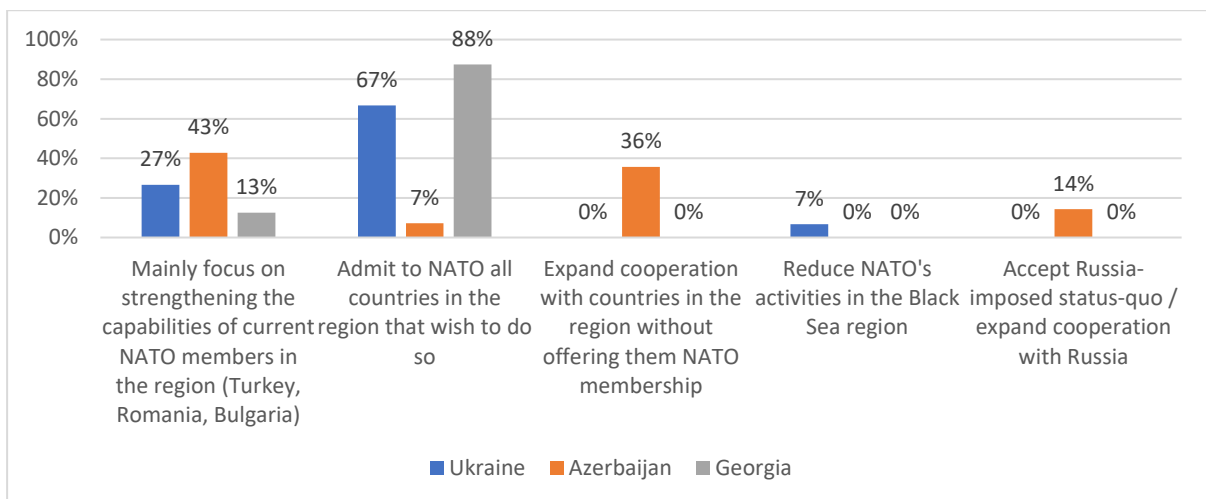
Малюнок 3: Який баланс військової сили в Чорному морі міг би найкраще сприяти стабільності та безпеці в регіоні?

Малюнок 4: Як Конвенція Монтре впливає на безпеку Чорноморського регіону сьогодні?

Малюнок 5: Як союзники по НАТО можуть запобігти подальшим деструктивним діям Росії, які руйнують безпеку в Чорноморському регіоні?

Післявоєнна безпека у Чорному морі та новий безпековий порядок в Європі: погляди з Києва, Баку, Тбілісі

Вторгнення Росії в Україну не лише змінило безпекову ситуацію в Чорноморському регіоні, а й різко змінило сприйняття світовими державами регіону, його важливості для глобальної безпеки та ролі ключових регіональних гравців. Раніше Чорне море «рідко вважалося одним із найважливіших стратегічних просторів у світі... незважаючи на те, що з моменту закінчення Холодної війни на узбережжі Чорного моря або поблизу нього відбулося десять війн, більше ніж в будь-якому іншому морському просторі світу» (Hess, 2022). Ключові уряди ЄС і європейських держав-членів НАТО «виявляли обмежений інтерес до безпеки Чорного моря», не мали узгодженої стратегії щодо регіону і навіть не мали впевненості, «чи Чорноморський регіон взагалі є невід'ємною частиною Європи» (Flanagan 2020, ст.149). Але повномасштабне вторгнення Росії в Україну перемістило Чорноморський регіон із периферії в центр регулювання процесів євроатлантичної безпеки, як зазначає Євгенія Габер (2022) у своєму інтерв'ю в рамках нашого дослідження. Війна також показала, що Чорноморський регіон слід розглядати не окремо, а як частину загальної європейської системи безпеки, каже посол Василь Боднар (2022). Повернення широкомасштабної війни до Європи змусило багато країн тверезо переосмислити свої сектори безпеки і оборони, а також краще усвідомити власну вразливість.

Серйозне переосмислення після російського вторгнення в Україну також відбулося в інших чорноморських країнах, включаючи досліджувані країни – Україну, Грузію та Азербайджан.

Азербайджан і Грузія пішли шляхом «стратегічного терпіння» та умиротворення щодо російського вторгнення в Україну, що було дуже по-різному сприйняте зовнішньополітичними спільнотами та суспільствами в обох країнах. У випадку Азербайджану видається, що зовнішня політика балансування в поєднанні з особливим підходом до Росії є питанням широкого національного консенсусу, який поділяють усі ключові зацікавлені сторони – правляча еліта, населення та зовнішньополітична експертна спільнота. Деякі опитані експерти з Азербайджану підкреслили, що головні загрози для країн регіону полягають у тому, як виразити свою негативну реакцію на російську агресію, не потрапити в коаліції під керівництвом Росії, і при цьому не піддатися ризику негативних політичних наслідків (анонімне інтерв'ю 1, 2022). Експерти також стверджували, що для Азербайджану найкраще було б зберігати нейтральну позицію, врівноважуючи будь-який тиск з боку Росії, і таким чином забезпечити стабільність країни та азербайджанських мігрантів у Росії, а також не забувати про значну роль Росії в миротворчому процесі Нагірно-Карабахського конфлікту (анонімне інтерв'ю 1, 2022).

Проте деякі опитані експерти з Азербайджану також поставили під сумнів успішність балансуєчого підходу Баку до війни в Україні (анонімне інтерв'ю 1, 2022). Поставляючи Україні гуманітарну допомогу та вкрай необхідні енергоресурси, Азербайджан не приєднався до санкцій проти Росії. Але щоб визначити, чи це балансування було «ефективним», потрібно поглянути на зміни або континуальність у двосторонніх відносинах Азербайджану з цими країнами та на те, що він отримав із цього прорахованого балансування (анонімне інтерв'ю 1, 2022). Сприйняття має велике значення, і спад у азербайджано-російських відносинах у цей період показує, що Москва сприймає незалежні кроки Баку в цьому відношенні як виклик її амбіціям в Україні та в інших сусідніх регіонах. Жорстка риторика проти Азербайджану в російських ЗМІ та серед російських офіційних осіб свідчить про те, що Москва вже бачить Азербайджан на ворожому боці в грі з нульовою сумою між Росією та Заходом. Але росіяни очевидно вагаються, чи потрібно прямо зараз, на тлі загрозливого хаосу в Україні, погіршувати відносини з Баку (Huseynov 2022).

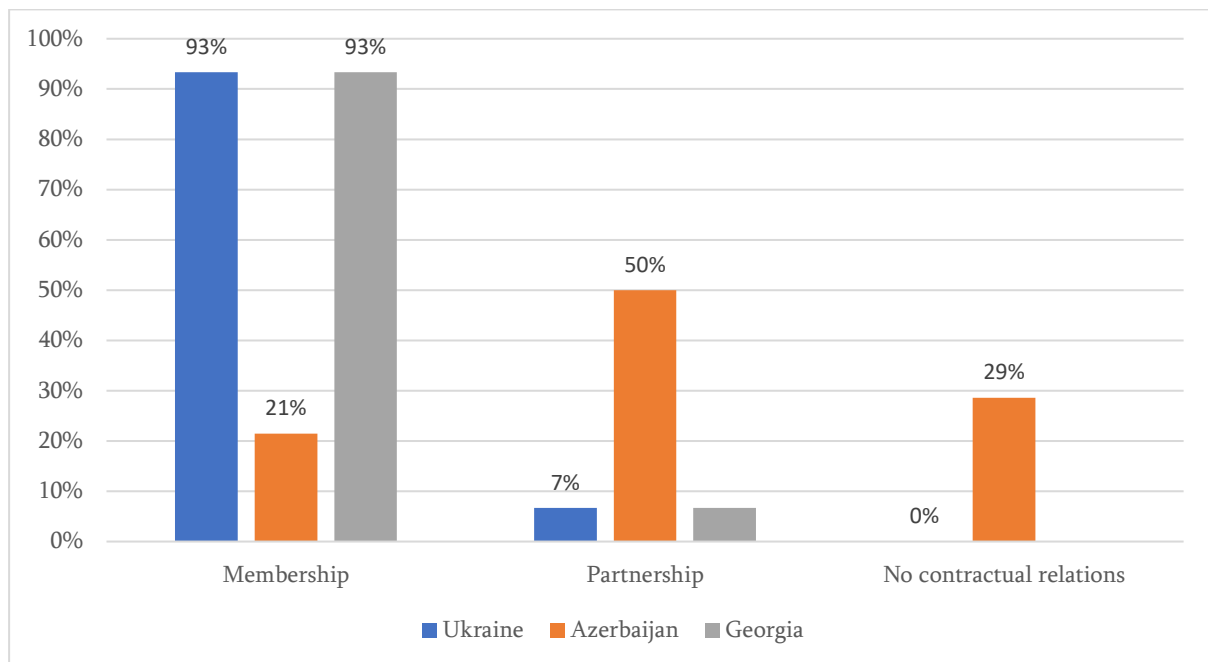
Тим часом переважна більшість азербайджанського суспільства зайняла проукраїнську позицію у цій кризі - боротьбу українців вони асоціюють з окупацією їхніх власних територій іноземним окупантом. Російська окупація Донбасу та інших українських територій розглядається не лише аналогічно з вірменською окупацією Карабаху, а й російською агресією проти Азербайджану на початку 1990-х років. Тому суспільство негативно відреагувало на те, що зробила Росія. Підтримку людей підтверджують численні надіслані в Україну гуманітарні вантажі, підтримка України в соцмережах та демонстрація, під час якої багато людей зібралось біля Посольства України в Баку (JAM-News, лютий 2022). Це був важливий момент для азербайджанського суспільства, адже, протестуючи проти дій Росії в Україні, азербайджанці також висловили свій погляд на дії Росії в Карабасі.

На відміну від Азербайджану, підхід самообмеження та стратегічного терпіння грузинського уряду щодо агресивних дій Росії дуже по-різному сприйняли в Грузії, що призвели до глибокої політичної кризи. На відміну від Баку, в Грузії немає національного консенсусу щодо балансуєчої зовнішньої політики. Така ситуація, видається, підтримується нинішнім грузинським урядом, але така позиція жодним чином не поділяється ні більшістю населення, ні політичним істеблішментом загалом, ні експертною спільнотою (Kandelaki & Lebanidze, готується до публікації). Це також підтвердили інтерв'ю, проведені авторами цього дослідження з грузинськими експертами, оскільки жоден з респондентів не підтримав політику свого уряду щодо Росії. Більше того, у випадку Грузії збалансована зовнішня політика, ймовірно, також тісно пов'язана з внутрішньою політикою. Правлячі партії в Грузії часто мають видимі проблеми з узгодженням цілей євроатлантичної інтеграції та реформ, включаючи будь-які натяки на демократизацію, яка загрожує їхній владній базі. За словами одного респондента, щоб зберегти свою владу всередині країни, нинішній грузинський уряд вдається до дій, які завдають шкоди національним інтересам Грузії та призводять до невиконання зобов'язань щодо демократичних реформ як необхідного кроку для європейської інтеграції Грузії, а також до погіршення

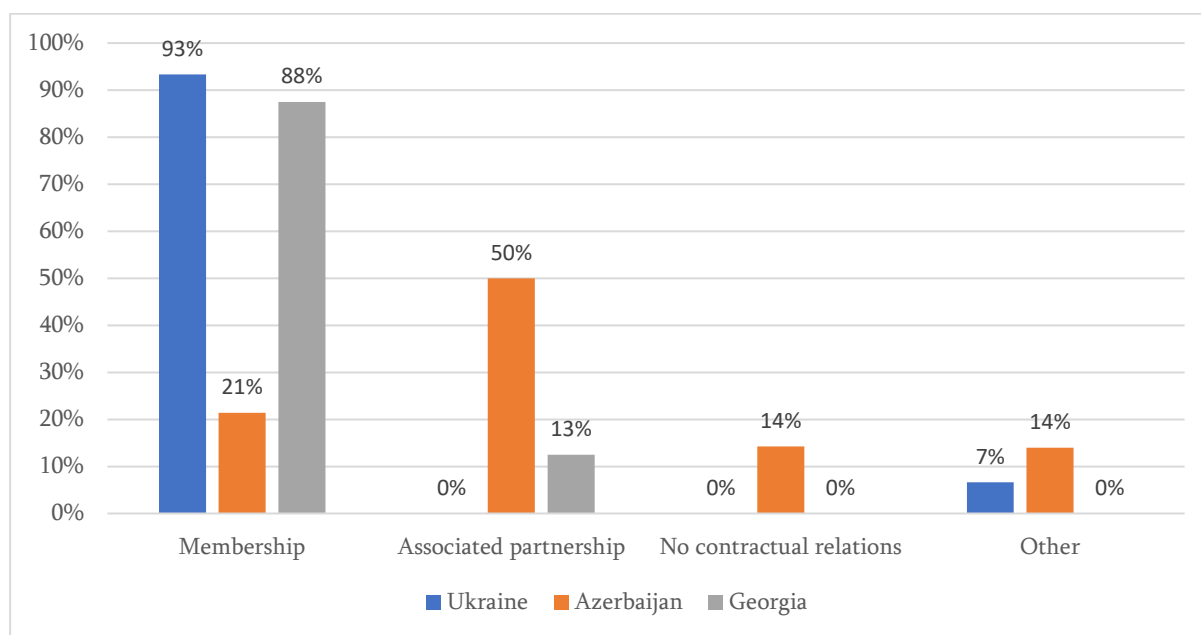
відносин зі стратегічними партнерами Грузії. Це може призвести до того, що Грузія буде відрізана від Заходу та втягнута назад в пострадянський, постімперський простір (Dzebisashvili 2022).

Не дивно, що українська та грузинська зовнішньополітичні спільноти мають дуже схожі погляди на майбутнє миру та безпеки в Чорноморському регіоні. Переважна більшість як українських, так і грузинських респондентів, які брали участь в експертному опитуванні в рамках цього дослідження, підтримують повноправне членство як завершальний етап відносин своєї країни як з НАТО, так і з ЄС (мал. 6 і 7). В інтерв'ю з грузинськими експертами також було підкреслено цікавий факт, що членство в НАТО, як і тісне партнерство із США, асоціюється з безпекою та виживанням, тоді як ЄС здебільшого розглядається не лише як джерело економічного та соціального добробуту, а й також як актор, який є менш надійним через амбівалентність деяких держав-членів, таких як Франція та Німеччина. У світлі російського вторгнення в Україну, поряд із НАТО та США, Велика Британія вважається найважливішим актором, здатним побудувати нові механізми миру та безпеки в Чорноморському регіоні (Akubardia 2022). Цікаво, що грузинські експерти не тільки віддають перевагу членству в НАТО над членством в ЄС – вони також вважають, що цього легше досягти, тоді як вступ до ЄС розглядається як більш тривалий процес (Akubardia 2022).

Малюнок 6: Як ви бачите кінцевий етап відносин вашої країни з НАТО?

Малюнок 7: Як ви бачите кінцевий етап відносин вашої країни з ЄС?

На відміну від грузинських та українських експертів, лише 20% опитаних азербайджанських експертів підтримують членство своєї країни в ЄС та НАТО, при цьому більшість виступають за асоційоване партнерство як завершальний етап відносин із цими організаціями (мал. 6 та 7). Крім того, азербайджанські експерти сходяться на думці, що країна має досить відмінну позицію в регіоні, оскільки має дружні стосунки з Росією, і не слід забувати, що Росія є важливим гравцем у миротворчому процесі в Нагірному Карабасі (анонімне інтерв'ю 1, 2022). Слід зберігати тісну економічну співпрацю, політичний баланс і нейтралітет щодо будь-яких військових блоків, щоб не зіштовхнутися з російською агресією (анонімне інтерв'ю 1, 2022). Водночас, враховуючи грузинський та український досвід, Азербайджан повинен завжди зберігати зважений політичний підхід, далі зміцнювати свою військову силу й бути готовим до збереження свого суверенітету (анонімне інтерв'ю 1, 2022).

Нейтральна позиція та неприєднання до будь-яких військових блоків наразі розглядається як найкращий варіант для країни. Крім того, у питаннях безпеки Азербайджан завжди має бути разом із Туреччиною, яка довела свою підтримку під час Другої Карабаської війни (експертне інтерв'ю з Азером Бабаєвим, 2022). Азербайджан має розглянути позитивні можливості, створені поточною ситуацією в регіоні, слугувати мостом і альтернативним транзитним маршрутом між Європою та Азією. Крім того, деякі азербайджанські експерти також стверджують, що після закінчення війни Росію не слід тримати ізольованою чи маргіналізованою (анонімне інтерв'ю 1, 2022). Її має бути включено до майбутньої системи безпеки (Babayev 2022). Відповідно, нова архітектура безпеки, де Європа та Росія працюють разом для створення спільної безпеки в Європі, є пріоритетною сферою зосередження в післявоєнний період (анонімне інтерв'ю 1, 2022). Крім того, європейське сприйняття регіону також є дуже важливим: чи будуть регіон розглядати як подвір'я Росії, чи потрібно буде

створити парасольку безпеки, щоб запобігти домінуванню та монополізації Росії в регіоні (Shiriyev 2022).

Зрештою, Азербайджан також може отримати користь і зробити свій внесок у розвиток регіону. Оскільки країна має досвід миротворчої діяльності в Афганістані, Косово та Іраку, вона може відправити свої сили в Україну (анонімне інтерв'ю 1, 2022). Крім того, Азербайджан завдяки своїм довірчим відносинам як з Росією, так і з Україною міг би сформувавши нейтральну політичну платформу для перемовин між сторонами (анонімне інтерв'ю 1, 2022). Крім того, Азербайджан може зробити величезний внесок в економічній сфері насамперед в енергетичному забезпеченні Європи (Південної Європи). З такими можливостями Азербайджан має шанс стати важливою фігурою в Чорноморському регіоні, що вважається альтернативним транзитним коридором, який з'єднує Європу та Азію. Азербайджан буде ключовою країною в енергозабезпеченні Південно-Східної Європи, особливо Болгарії, Румунії, Молдови, Сербії та Албанії (Shiriyev 2022). На поточному етапі Баку постачає газ через TANAP і TAP до Греції, Албанії та Італії. Є плани збільшити обсяги експортованого газу та почати постачання до Болгарії та інших країн Південного Сходу. Крім того, триває обговорення будівництва зеленого коридору для експорту азербайджанської електроенергії до Південно-Східної Європи – через Грузію та Чорне море до Румунії й далі до Європи. Для ЄС буде важливо обмежити російський вплив у цій частині Європи, а також забезпечити енергетичну безпеку дуже високого рівня коштом азербайджанського внеску. Крім того, Азербайджан може стати транзитним шляхом європейських товарів до Китаю та китайських товарів до Європи. Як наслідок, можна буде відтворити стародавній «Шовковий шлях».

Загалом, на думку азербайджанських експертів, війна в Україні матиме як плюси, так і мінуси для позиції Азербайджану в структурних питаннях. Позитивним є те, що Баку виступає як надійний постачальник енергії для ЄС – його географічне розташування збільшує стратегічне значення Азербайджану щодо енергетичних ресурсів (не лише для Заходу, а й для Росії та Китаю). Це позитивно впливає на його переговорну позицію щодо Карабаху. Через санкції щодо російських залізниць Азербайджан також може стати транспортним вузлом. Середній коридор (Middle Corridor) з Азербайджаном як важливою частиною може прийняти частину переспрямованих вантажів з північного маршруту, що проходить через Росію та Білорусь. З іншого боку, Азербайджан буде частиною гри з нульовою сумою між Росією та Заходом, що погіршується. Донедавна виважена зовнішньополітична поведінка Азербайджану давала йому можливість маневрувати, щоб уникнути геополітичного тиску. Тепер ця стратегія, схоже, потребує серйозного перегляду, і Азербайджану доведеться долучатися до геополітичної багатозадачності (Babayev 2022).

Українське та грузинське експертні середовища мають скептичне щодо Росії та сфокусоване на Заході бачення регіону. Як зазначає Володимир Дубовик (2022), внаслідок російського вторгнення до України майбутній геополітичний ландшафт буде сформовано баченням Росії як загрози, яку слід стримувати.

Через це цінність колективної оборони в рамках НАТО стане більш очевидною для європейських країн, які будуть прагнути більше залучатися до діяльності альянсу.

На думку українських експертів, ще однією важливою зміною стане зростання ролі акторів Центральної та Східної Європи в майбутній архітектурі безпеки регіону, насамперед України, Польщі, країн Балтії та Словаччини, які довели свою спроможність і бажання активно протистояти російській загрозі, в той час, як «стара Європа» демонструвала брак активності у сфері безпеки, особливо на ранніх етапах війни (Габер 2022). З огляду на бойовий досвід своєї армії, Україна може стати одним із гарантів безпеки в Чорноморському регіоні, вважають українські дипломати та експерти (Дубовик 2022, Корсунський 2022, Риженко 2022), наголошуючи, що «сьогодні Україна захищає НАТО» (Боднар 2022), і що Україна довела, що є не реципієнтом, а постачальником регіональної безпеки (Габер 2022).

Крім того, в контексті відновлення безпеки в Чорноморському регіоні особливу увагу слід приділити питанню Криму, який є «ключовою точкою російського домінування» в регіоні (Lytvynenko 2020). Кримський півострів простягається далеко в Чорне море, що робить його «стратегічною опорною точкою в регіоні». Розгортання російських військ на ньому «перетворило Крим на хаб зони заборони доступу (A2/AD), що простягається на більшу частину Чорного моря та його узбережжя» (Brzezinski 2021). Тому будь-яка стабільна структура безпекового порядку в Чорноморському регіоні неможлива без відновлення територіальної цілісності України.

І українські, і грузинські респонденти, опитані в рамках цього дослідження, вважають, що всі попередні формати співпраці в Чорноморському регіоні, такі як Організація Чорноморського економічного співробітництва, Black Sea Harmony, BLACKSEAFOR та інші, виявилися неефективними через деструктивну роль Росії. Тому спроби відновити ці формати чи винайти нові за російської участі були б марними. Українські експерти вважають, що жоден спільний механізм безпеки в Чорному морі не може бути ефективним, доки російський флот контролює море (Дубовик 2022), і доки Росія не стане «нормальним, рівноправним партнером» (Корсунський 2022). Натомість вони вважають, що НАТО має відігравати ключову роль у відновленні регіональної безпеки. Подібним чином респонденти в Грузії вважають попередні регіональні чорноморські ініціативи, такі як BLACKSEAFOR або Black Sea Harmony, «анахронізмом» і «невідповідними нинішній реальності» (Dzebisashvili 2022). На думку іншого експерта, чорноморським прибережним державам потрібні більш амбітні та сміливіші формати, ніж попередні платформи співпраці, такі як BLACKSEAFOR, що став історією після російського вторгнення в Україну (анонімне інтерв'ю 2, 2022).

Так само українські та грузинські експерти не мають значних сподівань на участь незахідних державних гравців, таких як Китай та Індія, у зміцненні безпеки в Чорному морі. Попри зацікавленість Китаю у стабільності в регіоні як частині його маршруту «Один пояс, один шлях», максимум, на що Україна може чекати від Пекіна, це нейтралітет, формальна підтримка територіальної цілісності

України та «відсутність допомоги Росії в її вторгненні» (Габер 2022). Грузинські експерти, здається, навіть менш оптимістичні щодо Китаю. За словами одного з респондентів, «на відміну від Центральної Азії, малоімовірно, що на Південному Кавказі Китай врівноважуватиме Росію. Навпаки, Китай міг би стати промоутером інтересів Росії на Південному Кавказі в обмін на російські поступки в Центральній Азії» (Akubardia 2022). Грузинські експерти також згадали про «небезпеку економічної експансії Китаю» в регіоні (Akubardia 2022) та її наслідки для національної безпеки Грузії (анонімне інтерв'ю 2, 2022).

Говорячи про НАТО, українські дипломати та експерти наголошують на обохсторонній вигоді від можливого членства України. Відбиваючи повномасштабне вторгнення Росії, Україна «довела, що є головним гравцем і тим, хто робить внесок у безпеку» в регіоні (Габер 2022). Отже, не лише Україна потребує НАТО для своєї безпеки, але «НАТО також потребує нас для їхньої безпеки, оскільки ми маємо практичний досвід боротьби з росіянами» (Боднар 2022).

Зважаючи на те, що для вступу в НАТО потрібен час, українські дипломати та експерти припускають, що Київ також може розглянути можливість створення певної регіональної інфраструктури безпеки з сусідніми країнами. Вона може включати Польщу, Румунію, Словаччину, Чехію та країни Балтії, можливо, Туреччину, а також механізми безпеки із США та Великою Британією – не як альтернативу членству в НАТО, а як доповнення на шляху до альянсу (Корсунський 2022, Габер 2022). Водночас Володимир Дубовик (2022) застерігає, що механізми безпеки таких структур мають бути чітко сформульовані, інакше їх може спіткати та ж доля, що й Будапештський меморандум.

Україні та її партнерам по НАТО доведеться будувати свою стратегію зміцнення безпеки в Чорному морі з урахуванням обмежень Конвенції Монтре – тобто без можливості постійної присутності військово-морських сил нечорноморських країн НАТО. Вихід – зміцнення співпраці між чорноморськими членами НАТО та їхніми партнерами в регіоні. У зв'язку з цим українські експерти вважають перспективним розвиток співпраці між Києвом, Анкарою та Бухарестом, зміцнення їх військово-морських сил та берегової інфраструктури. Водночас експерти зауважили, що в питанні посилення військової присутності НАТО в Чорному морі позиція Румунії «набагато краще резонувала з настороженими Росією Україною чи Грузією», ніж з такими союзниками, як Болгарія чи Туреччина (Vorotnyuk 2020). Грузинські експерти та політики також висловили жаль з приводу дещо пасивної позиції чорноморських держав НАТО до російського вторгнення в Україну. За словами одного респондента, дуже низький рівень участі членів НАТО, зокрема прибережних держав-членів, у питаннях безпеки в Чорному морі ще більше підштовхнув Росію до реалізації найгіршого сценарію в регіоні (анонімне інтерв'ю 2, 2022). Тому, сподіваємось, прибережні країни-члени НАТО в Чорному морі в майбутньому більш серйозно ставитимуться до регіональної безпеки та розширюватимуть свою співпрацю з державами, що не є членами (анонімне інтерв'ю 2, 2022).

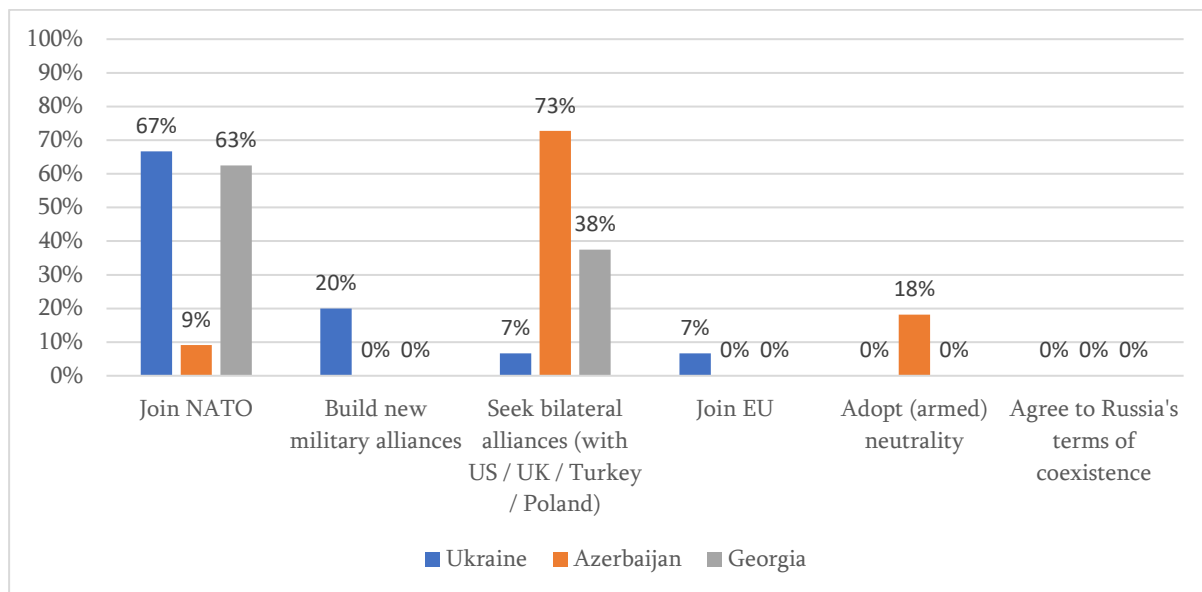
Грузинські експерти також наголошували на необхідності створення альтернативних ad hoc альянсів. За словами Георгія Мучаїдзе, Грузії потрібно шукати нові конфігурації регіональної безпеки, які можуть виникнути між Польщею, Великою Британією, Україною, Туреччиною та іншими східноєвропейськими і чорноморськими державами (Muchaidze 2022). Теона Акубардія також підкреслила особливу роль Великої Британії поряд зі вступом Швеції та Фінляндії до НАТО, що може змінити майбутню динаміку в ширшому Чорноморському регіоні (Akubardia 2022). За її словами, Об'єднані експедиційні сили під керівництвом Великобританії могли б навіть слугувати основою для прагнень членства в НАТО, де Велика Британія здатна була б відігравати провідну роль у Європі, а Грузія також могла б залучитися до процесу на цьому шляху (Akubardia 2022). Мучаїдзе також підкреслив можливість створення нового поясу країн-однорумців, включаючи Азербайджан, Туреччину, Болгарію, Румунію, Україну, країни Балтії, Польщу, Велику Британію та скандинавські країни (Muchaidze 2022). Така конфігурація могла би зарекомендувати себе більш надійним безпековим союзником для США в майбутньому (Muchaidze 2022). Загалом, схоже, що серед грузинської зовнішньополітичної спільноти є певне розчарування Західною Європою в нинішній кризі.

Поряд з міжнародною співпрацею українські експерти також наголошують на ролі внутрішньої політики, зокрема на необхідності розвитку власної обороноздатності України: «Безпечне середовище має ґрунтуватися, перш за все, на нашій власній українській військовій силі: сучасній, добре оснащений та добре навчений», – зазначає посол Сергій Корсунський (2022). У цьому контексті кандидатство України на членство в ЄС має життєво важливе значення, оскільки післявоєнне відновлення економіки потребуватиме допомоги ЄС, а рівень економічного розвитку безпосередньо впливатиме на здатність України інвестувати в безпеку та оборону. Володимир Дубовик (2022) також зазначає, що особливу увагу слід приділити збереженню демократії в умовах потенційної значної мілітаризації країни. Грузинські експерти погоджуються, що зміцнення внутрішнього потенціалу країни також є важливим для протидії зовнішнім ризикам і загрозам. Опитані експерти особливо наголошували на важливості покращення демократичних досягнень Грузії та викорінення деяких практик поганого врядування, таких як кланові економічні структури та нездатність Грузії максимально використати свій транзитний і транспортний потенціал (Dzebisashvili 2022). Роль внутрішньої політики та внутрішніх реформ видається першорядною у просуванні вступу Грузії до НАТО та ЄС. За словами Теони Акубардії (2022), Грузія має добре виконати домашнє завдання, щоб бути готовою до членства в НАТО (і ЄС), коли в якийсь момент у майбутньому відкриється вікно можливостей.

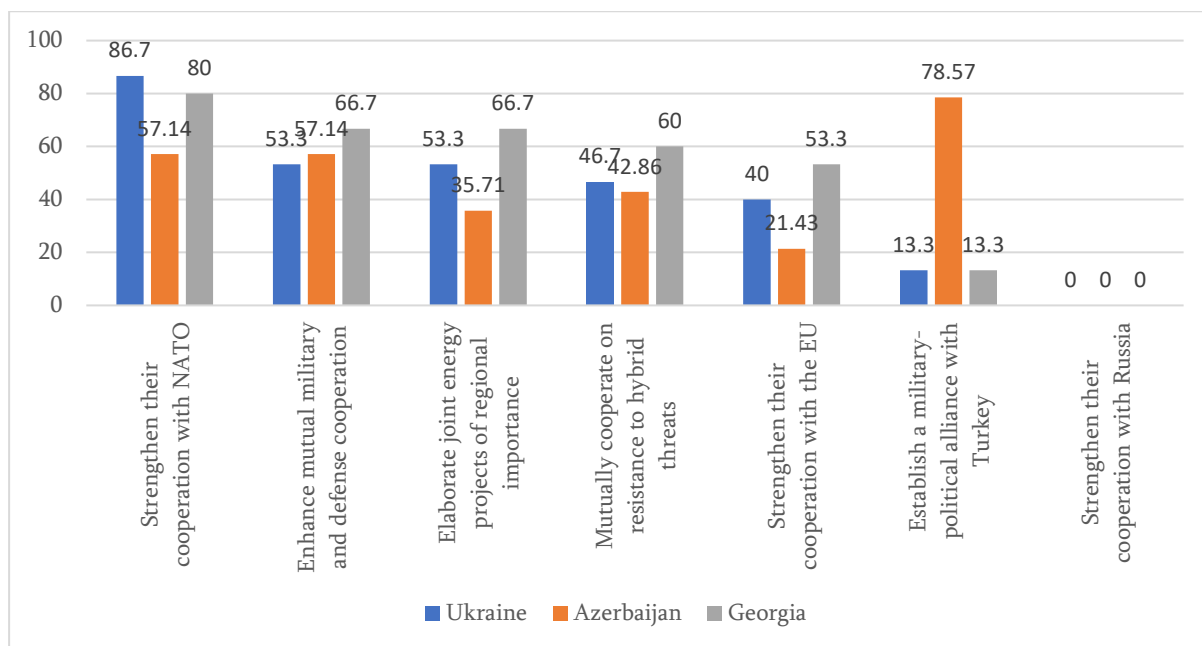
Українські та грузинські експерти мають схожі погляди також щодо потенційних опцій для Азербайджану, Грузії та України зробити внесок у зміцнення безпеки в ширшому Чорноморському регіоні. Переважна більшість українських (86,7%) та грузинських (80%) експертів вважають, що всі три країни мають зосередитися насамперед на зміцненні співпраці з НАТО (мал. 9). З іншого боку, 78,57% респондентів Азербайджану виступають за створення військово-політичного

альянсу з Туреччиною, а 53% віддають перевагу співпраці з НАТО (мал. 9). Цікаво, що жоден з експертів трьох опитаних країн не обрав варіант «посилення співпраці з Росією» (мал. 9). На думку опитаних азербайджанських експертів, з перспективи трьох країн найкращим для них був би фокус на співпраці та безпеці в регіоні. Модель ГУАМ або створення будь-якої подібної організації могла б бути доброю платформою для спільної співпраці (Huseynov 2022). Країни мають підтримувати одна одну, свою територіальну цілісність і суверенітет (анонімне інтерв'ю 1, 2022).

Малюнок 8: На Вашу думку, який варіант політики Вашої країні є найкращим для захисту від негативних наслідків російського тиску в регіоні Східного партнерства?

Малюнок 9: Що Азербайджан, Грузія та Україна могли би зробити, щоб долучитися до посилення безпеки у ширшому Чорноморському регіоні?

Висновки

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну стало переломним моментом для європейської безпеки. Це поклало кінець епосі відносного миру та співпраці після Холодної війни та розпочало нову еру загострення геополітичної конкуренції та політики сили. Хоча вторгнення в Україну зачепило всю Європу, в епіцентрі цих драматичних подій було Чорномор'я. Свідчення з Грузії, Азербайджану та самої України демонструють, у якій складній ситуації опинилися країни регіону через війну та виклики вибору, з яким вони зіштовхуються. Наше опитування експертних спільнот із зовнішньої політики в усіх трьох країнах демонструє існування запиту на довгостроковий мир, процвітання і стабільність за часів, коли зовнішні гарантії безпеки відсутні, військова сила стає ключовою для міжнародної політики, а поточний порядок європейської безпеки руйнується. Зовнішньополітичні спільноти трьох країн демонструють подібне сприйняття загроз і надають схожі оцінки ролі регіональних і глобальних акторів у чорноморській та європейській безпеці. Однак вони мають різні погляди на те, як забезпечити власну безпеку та встановити мир і процвітання в Чорноморському регіоні. Це відбиває загальну тенденцію роздробленості та групування між державами Чорноморського регіону. Крім усього іншого, регіону бракує спільної політичної та географічної ідентичності, на нього негативно впливають регіональне суперництво та фрагментація. Тому необхідно, щоб країни регіону подолали ці розбіжності та працювали разом над створенням стійких механізмів співпраці як передумови для мирного та процвітаючого розвитку всього регіону. Нижче ми надаємо рекомендації урядам України, Грузії та Азербайджану, а також міжнародним акторам і місцевим стейкхолдерам щодо того, як покращити чорноморську безпеку та співпрацю між трьома країнами.

Рекомендації

о урядам України, Грузії та Азербайджану:

1. Навіть за умов війни, що триває, Україні необхідно продовжувати вдосконалювати інфраструктуру берегової оборони та розвиток військово-морських сил у тісній співпраці з партнерами з НАТО та ЄС. Забезпечення свободи судноплавства, запобігання блокадам портів і захист узбережжя є першочерговими пріоритетами. Така військова інфраструктура повинна, з одного боку, бути спроможною виступати компонентом колективної безпеки НАТО, а з іншого – мати достатні можливості для самостійного забезпечення основних безпекових потреб України. Грузія не має військового флоту після війни 2008 року, є вразливою, тому потребує зміцнення військово-морської складової, інакше це може бути використано проти Грузії в разі агресії.

2. Як державі-кандидату на вступ до ЄС Україні, а також потенційному кандидату Грузії потрібно розглянути можливість участі в ініціативах ЄС у сфері безпеки та оборони, а також військово-технічного співробітництва ЄС. Грузії доцільно спробувати розширити Робочий план ЄС-Грузія зі спільної політики безпеки та оборони (CSDP), а також активізувати співпрацю в рамках Європейського фонду миру (EPF).

3. Україні потрібно посилити співпрацю з Туреччиною та Румунією з метою протистояння наявним викликам у морі, зокрема співпрацю з патрулювання у Чорному морі, моніторинг та розвідку, розмінування, гарантування безпеки судноплавства та захист критичної інфраструктури. Грузії також слід посилити військову співпрацю, зокрема у морі, особливо з Туреччиною, Великою Британією та США, іншими західними партнерами, щоб протистояти безпековим викликам на тлі вторгнення Росії в Україну. Грузинському уряду потрібно прагнути до підписання спеціальної угоди з Туреччиною, за якою Анкара не перешкоджала би переміщенню інфраструктури військового флоту НАТО до чорноморських портів Грузії.

4. Уряду Грузії слід забезпечити пряме сполучення з країнами ЄС і НАТО через Чорне море.

5. Азербайджану доцільно підтримувати збалансований підхід, що отримав назву «стратегічне терпіння». За останні кілька років Азербайджану вдалося досягнути успіху в нагірно-карабахському конфлікті. Баку прагнутиме зберігати цей крихкий баланс, уникаючи загострень у відносинах із Москвою.

6. Водночас Баку також слід проводити політику розбудови регіонального співробітництва з Грузією та Україною, а також іншими чорноморськими країнами. Баку варто відігравати активну роль у встановленні довгострокової енергетичної безпеки Грузії, Румунії, Болгарії та України через свої газопроводи TANAP і TAP. Тим часом трубопровід Баку-Супса, який не працює з початку війни, може бути використаний для транспортування казахської нафти до чорноморського порту Поті і далі до Європи. Оскільки мають місце гострі дискусії щодо можливості запуску «зеленого коридору», який передбачає експорт електроенергії з Азербайджану до Європи через Грузію та Чорне море, Баку має ставати активним у таких зусиллях вже в осяжному майбутньому.

о міжнародним акторам:

1. Безпека Чорноморського регіону є одним із ключових факторів, що визначають європейську та євроатлантичну безпеку, тому міжнародні актори, зокрема НАТО та ЄС, мають приділяти їй більше уваги. Відновлення територіальної цілісності України, а також Грузії та Азербайджану, встановлення необхідного балансу сил у Чорному морі, який би унеможливив існування ексклюзивних зон заборони доступу (A2/AD), створення гарантій

безпеки для всіх прибережних держав, а також відновлення свободи навігації та морської торгівлі сприятиме покращенню економічного співробітництва.

2. Серед факторів, що обмежують ефективність військово-економічної співпраці країн Чорноморського регіону, зацікавлених у безпеці та стабільності, є їх різний статус у взаємодії з НАТО та ЄС. Успішне розв'язання питань безпеки в Чорному морі потребує значної та тісно скоординованої розбудови інтегрованої інфраструктури берегової оборони, а також взаємодії військово-морських та інших сил Румунії та України в партнерстві з Болгарією та Грузією. Це можна було б зробити набагато ефективніше, якби Україна та Грузія приєдналися до НАТО та ЄС. Азербайджан і Молдова також мають бути запрошені до співпраці там, де це можливо і взаємовигідно.

3. Налагодження відносин між США і Туреччиною має велике значення для безпеки Чорного моря. Також потрібна більш тісна співпраця між ЄС і Туреччиною.

4. ЄС має приділяти більше уваги Чорноморському регіону. Союз потребує нового бачення щодо реорганізації партнерства з державами-членами та асоційованими партнерами в регіоні, а також ставлення до Чорноморського регіону як до важливої складової європейського безпекового порядку.

5. Міжнародним акторам варто підтримувати зусилля Азербайджану з відновлення територіальної цілісності. Також міжнародним акторам потрібно інвестувати в будівництво транспортних коридорів, що об'єднують Центральну Азію з Європою через Кавказ. Наявний азербайджано-грузинський коридор повинен бути доповнений коридором Азербайджан-Вірменія-Туреччина (Зангезурський коридор), щоб зробити регіон більш тісно пов'язаним з Європою.

о місцевим стейкхолдерам:

1. Паралельно із розвитком партнерства з іншими країнами та міжнародними організаціями у безпековій, економічній та інших сферах, Азербайджану, Грузії та Україні варто також зосередитися на практичній взаємовигідній співпраці між собою в багатосторонніх та двосторонніх форматах, де їхні інтереси збігаються. Зокрема це стосується протидії гібридним загрозам, розвитку енергетичних проєктів і торгівлі. Оскільки всі три країни мають високий рівень співпраці з Туреччиною, то було б логічним залучати Анкару до такого партнерства, де це можливо та взаємовигідно.

2. Слід переглянути та переосмислити співпрацю у форматі ГУАМ у відповідності зі статусом України та Молдови як кандидатів на вступ до ЄС, а також шукати нові механізми співпраці, на які не може вплинути війна.

3. Азербайджану, Грузії та Україні варто переосмислити можливість спільних дій та ініціатив в рамках ООН, ОБСЄ та Ради Європи з метою посилення зусиль

здля відновлення територіальної цілісності, а також з питань, що стосуються мілітаризації Чорноморського регіону.

4. Протягом багатьох років Грузія та Україна були товаришами в біді та труднощах, маючи традиції дружніх та стратегічних відносин між Тбілісі та Києвом. Грузія та Україна повинні докласти зусиль, щоб відновити традиційне стратегічне партнерство, яке має ґрунтуватися не на особистих, партійно-політичних факторах, а бути інституціоналізованим. Представники найвищої влади Грузії, включаючи прем'єр-міністра, повинні відвідати Київ з офіційним візитом, щоб відновити пошкоджене партнерство. Також важливо зміцнити зв'язки між громадянськими суспільствами України та Грузії з метою прискорення реформ в обох країнах.

5. Урядам Грузії та Азербайджану, у координації з Туреччиною та ЄС, слід продовжувати зміцнювати свої традиційні енергетичні партнерства, сприяти створенню альтернативного енергетичного коридору поза контролем Росії та зменшити залежність ЄС від російських джерел енергії.

Список джерел

- Aprasidze, David. 2022. *In the Caucasus but towards the Black Sea: Georgia's Regional Identity in Flux*. 71-88. Georgia's Foreign Policy in the 21st Century: Challenges for Small states. Edited by Tracey German (Anthology Editor), Stephen F. Jones (Anthology Editor) and Kornely Kakachia (Anthology Editor), Bloomsbury Publishing Plc. Available at: <https://www.bloomsbury.com/uk/georgias-foreign-policy-in-the-21st-century-9780755645336/> Accessed on: June 29, 2022.
- Brzezinski, Ian. 2021. *Testimony before the Subcommittee on Europe and Regional Security Cooperation, United States Senate Committee on Foreign Relations, 27 October 2021*. Available at: https://www.foreign.senate.gov/imo/media/doc/102721_Brzezinski_Testimony.pdf Accessed on: June 15, 2022.
- Flanagan, Stephen J. 2020. *Russia, NATO, and Black Sea Security*. RAND Corporation. Available at: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RRA300/RRA357-1/RAND_RRA357-1.pdf Accessed on: June 15 2022.
- Hess, Maximilian. 2022. *Welcome to the Black Sea Era of War*. Foreign Policy, FP News, 25 April. Available at: <https://foreignpolicy.com/2022/04/25/black-sea-war-russia-ukraine-turkey> Accessed on: June 15, 2022.
- Jamnews. 2022. *Baku rallies in Support of Ukraine*, Available at: <https://jamnews.net/baku-rallies-in-support-of-ukraine-photo-report/> Accessed on: June 15, 2022.
- Kakachia, Kornely. 2013. *Georgia: identity, foreign policy and the politics of a "Euro-Atlantic orientation"*. NOREF Policy Brief. Norwegian Peacebuilding Resource Center. Available at: <https://www.files.ethz.ch/isn/162767/52b05938ffcd3ea8b9c6d499e1515b35.pdf>. Accessed on: August 10, 2022.
- Kakachia, Kornely. 2018. *How the West Should Respond to Russia's "Borderization" in Georgia*. PONARS Eurasia. Available at: https://www.ponarseurasia.org/wp-content/uploads/attachments/Pepm523_Kakachia_April2018.pdf Accessed September 8, 2022.
- Kakachia, Kornely & Lebanidze, Bidzina. 2022. *Georgia's Crossroad after Crossroad: Paths of Risk and Resilience*. Available at: <https://www.ponarseurasia.org/georgias-crossroad-after-crossroad-paths-of-risk-and-resilience/> Accessed 9 September 2022.

- Kakachia, Kornely & Kakabadze, Shota. 2022. Creeping Finlandization or Prudent Foreign Policy? Georgia's Strategic Challenges amid the Ukrainian Crisis. Available at: <https://www.ponarseurasia.org/creeping-finlandization> Accessed 15 July 2022.
- Kakhishvili, Levan. 2022. Protecting National Interests or Abandoning Strategic Partners? The Georgian Government's Position on Russia's Invasion of Ukraine. Georgian Institute of Politics. Available at: <https://gip.ge/publication-post/protecting-national-interests/> Accessed September 6 2022.
- Khokrishvili, Elguja & Lebanidze, Bidzina. 2022. *Georgia and the Black Sea: Risks, Resilience and Opportunities*. Z Außen Sicherheitspolit. Available at: <https://doi.org/10.1007/s12399-022-00913-9> Accessed on: September 10, 2022.
- Lytvynenko, Oleksandr. 2020. Black Sea Security: main trends 2030. National Institute for Strategic Studies. Available at: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-09/black-sea-security-3.pdf> Accessed on: June 18, 2022.
- Military and Marine Forces of Ukraine. 2019. Strategy of the Naval Forces of the Armed Forces of Ukraine 2035.. Available at: <https://navy.mil.gov.ua/en/strategiya-vijskovo-morskyh-syl-zbrojnyh-syl-ukrayiny-2035> Accessed on: June 15, 2022.
- MOD Georgia. 2011. National Security Concept of Georgia. <https://mod.gov.ge/uploads/2018/pdf/NSC-ENG.pdf>. Accessed on: September 1, 2022.
- President of Ukraine, official website. 2015. National Security Strategy of Ukraine. Available at: <https://www.president.gov.ua/documents/2872015-19070> Accessed on: June 15, 2022.
- President of Ukraine, official website. 2020. National Security Strategy of Ukraine.. Available at: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> Accessed on: July 21, 2022.
- President of Ukraine, official website. 2021. Military Security Strategy of Ukraine. Available at: <https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661> Accessed on: July 20, 2022.
- President of Ukraine, official website. 2021. Foreign Policy Strategy of Ukraine. Available at: <https://www.president.gov.ua/documents/4482021-40017> Accessed on: June 15, 2022.
- Shelest, Hanna. 2022. From Soft Security to Hard Security in the Black Sea Region – Does the OSCE Fit?, Security and Human Rights Available at: <https://doi.org/10.1163/18750230-bja10008> Accessed on: August 18, 2022.

- Townsend, James J. 2021. Testimony before the Subcommittee on Europe and Regional Security Cooperation, United States Senate Committee on Foreign Relations, 27 October 2021. Available at: https://www.foreign.senate.gov/imo/media/doc/102721_Townsend_Testimony2.pdf Accessed on: June 19, 2022.
- Ukrainian Prism. 2019. *Foreign Policy of Ukraine. Annual Scorecards 2019*. Available at: <http://prismua.org/en/ukrainian-prism-foreign-policy-2019> Accessed on: June 15 2022.
- Ukrainian Prism. 2020. *Foreign Policy of Ukraine. Annual Scorecards 2020*. Available at: http://prismua.org/en/scorecards2020_/ Accessed on: June 15, 2022.
- Ukrainian Prism. 2021. *Foreign Policy of Ukraine. Annual Scorecards 2021*. Available at: <http://prismua.org/en/scorecards2021/> Accessed on: June 15, 2022). Valiyev, Anar & Mamishova, Narmina. 2019. *Azerbaijan's foreign policy towards Russia since independence: compromise achieved*. Southeast European and Black Sea Studies, 19:2, 269-291. Available at: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14683857.2019.1578053> Accessed on: July 17, 2022.
- Valiyev, Anar & Bilalova, Shahana. 2021. *A battle for transportation routes in the Russian neighborhood: Is there a place for small states?* *Int Polit* 58, 483–499.. Available at: <https://doi.org/10.1057/s41311-020-00241-9> Accessed on: July 25, 2022.
- Vorotnyuk, Maryna. 2020. *Black Sea Security Deadlocks: NATO-Russia Confrontation*. UA: Ukraine Analytica, 1(19), pp.18-23. Available at: <https://ukraine-analytica.org/wp-content/uploads/Vorotnyuk.pdf> Accessed on: June 27, 2022.

Додаток 1: Інтерв'ю

Список респондентів

1. Акубардія, Теона. Парламент Грузії, заступниця голови Комітету оборони та безпеки. Особиста комунікація: 3 червня 2022 року, Тбілісі, Грузія.
2. Анонім. Міністерство закордонних справ Азербайджану. Особиста комунікація: 15 липня 2022 року, Азербайджан.
3. Анонім. Міністерство закордонних справ Грузії. Особиста комунікація: 20 червня 2022 року, Тбілісі, Грузія.
4. Бабаєв, Азер. Університет ADA. Особиста комунікація: 7 липня 2022 року, Азербайджан.

5. Боднар, Василь. Міністерство закордонних справ України, Надзвичайний і повноважний посол України в Турецькій Республіці. Особиста комунікація: 30 травня 2022 року, Туреччина.
6. Дубовик, Володимир. Директор Центру міжнародних досліджень Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.. Особиста комунікація: 24 травня 2022 року.
7. Дзебісашвілі, Лаша. Dzebisashvili, Lasha. Університет Грузії. Керівник Програм міжнародних відносин і політичного відділу. Особиста комунікація: 13 червня 2022 року, Тбілісі, Грузія.
8. Габер, Євгенія. Старша дослідниця Центру сучасних турецьких студій Школи міжнародних справ Нормана Патерсона в Університеті Карлтона. Особиста комунікація: 31 травня 2022 року, Канада.
9. Гусейнов, Васіф. Експерт Центру AIR. Особиста комунікація: 12 липня 2022 року, Азербайджан.
10. Корсунський, Сергій. Міністерство закордонних справ України, Надзвичайний і повноважний посол України в Японії (раніше Надзвичайний і повноважний посол України в Турецькій Республіці). Особиста комунікація: 27 травня 2022 року, Японія.
11. Мучаїдзе, Гіоргі. Виконавчий директор Атлантичної ради Грузії. Особиста комунікація: 31 травня 2022 року, Тбілісі, Грузія.
12. Риженко, Андрій. Експерт Центру оборонних стратегій (раніше заступник начальника штабу Військово-морських сил України). Особиста комунікація: 20 травня 2022 року, Україна.
13. Ширієв, Заур. Аналітик з питань Південного Кавказу Міжнародної кризової групи. Особиста комунікація: 13 липня 2022 року.
14. Церетелі, Мамука. Старший дослідник з питань Євразії Американської ради зовнішньої політики. Особиста комунікація: 1 червня 2022 року, США.

Funded by
the European Union

B | S | T The Black Sea Trust
for Regional Cooperation
A PROJECT OF THE GERMAN MARSHALL FUND

საქართველოს პოლიტიკის ინსტიტუტი
GEORGIAN INSTITUTE OF POLITICS

